

KESK- JA VARAUUSAEGNE VALGA

Valga linnatuumiku muinsuskaitseala (nr 27005) ja
selle kaitsevööndi ning
Valga linna tiheasustusega ala
kaitsekorra arheoloogia alusandmed

ANDRES TVAURI

TARTU 2022

SISSEJUHATUS

See ülevaade on koostatud Muinsuskaitseameti tellimusel, eesmärgiga koondada kokku ja analüüsida Valga linnatuumiku muinsuskaitsealal (mälestis nr 27005) ja selle kaitsevööndis ning Valga linna tiheasustusega alal kaitsekorra kehtestamiseks vajalikke alusandmeid.

Valga ajaloo, ajalooliste plaanide ning arheoloogiliste allikate (uuringuaruanded, esemeleiud) andmetel piiritletakse arheoloogiliselt väärtusliku kultuurikihi võimalik levikuala ja iseloom.

Eestis on arheoloogiliselt huvipakkuvaks peetud üldiselt Põhasõja lõpust ehk 1721. aastast varasemaid objekte. See ei ole siiski hea daatum ei Eesti arheoloogia seisukohalt üldiselt, ega ka mitte Valga linna puhul. Nimelt ei avaldu Põhjasõja lõpp arheoloogilises aineses. Käesolevas ülevaates käsitletakse varauusaja ja ühtlasi arheoloogiliselt huvipakkuva aja lõpuna 1783. aastat, mil keisrinna Katariina II kehtestas Läänemere provintside uue halduskorralduse, nn asehalduskorra. See sündmus ei tähendanud mitte üksnes ümberkorraldusi maa valitsemises, vaid ka suuri muutusi halduskorralduses, maaomandisuhetes ning linnaplaneerimises. Asehalduskorra kehtestamisega seoses sai Valgast 1785. aastal kreisi-, ehk maakonnalinn. See sündmus pani aluse tänapäevase Valga linna arengule. Oluline on ka tõsiasi, et ühtki maakonnalinna ajastust varasemat hoonet pole Valgas säilinud, st kogu varasem kultuuripärand peitub maapinnas arheoloogiamälestiste kujul.

VALGA KESK- JA VARAUUSAJAL

Ajaloolase Rudolf Kenkmani arvates oli vanim tõend Valga kui asula olemasolust Riia linna võlaraamatusse 1286. aastal tehtud sissekanded, kus mainitakse isukuid: *Johannes clericus de Walko* ja *Johannes Stednic de Walko*. Ajavahemikus 1293–1296 nimetatud veel *Thidericus de Walco* või *Walke* (Kenkman 1932a, 546).

Valga paiknes Vana-Liivimaa keskel, Riia ja Tartu ühendaval maanteel, mistõttu siin peeti sagedasti poliitilisi nõupidamisi. Valga oli üks kahest Liivimaa seisusi ühendavate maapäevade (sks *Landtag*) kogunemiskohast. Tegemist oli suurejoonelistega kogunemistega: näiteks 1435. aasta Valga maapäeval olid kohal kõik Liivimaa viis piiskoppi ning nende kapiitlite esindajad. Saksa ordu esindas ordumeister ja mitmed komtuurid. Lisaks olid kohal vasallide ning Riia, Tallinna ja Tartu linna esindajad (AR 1, nr 415). Valga oli sagedasti ka Liivimaa linnadepäeva (sks *Ständetage*) toimumise kohaks. 1500. aastani peeti linnadepäevi Valgas 36 korda, rohkem kui üheski teises kohas (Hollander 1888, 10). Keskajal omasid Valga alevis oma maja (*Herberge*) Riia, Tartu ja Tallinna linn ning Tartu toomkapiitel. Alevis omasid hoonestatud maavaldusi (*Erbstätte*) ka ümbruskonna aadlikud (Kenkman 1932a, 548).

Valga jäi keskajal linnaõigusea aleviks, kuigi seda on ürikuis näiteks 1387., 1424. ja 1426. aastal nimetatud linnaks (*oppidum*) (Kenkman 1932a, 547).

Kuna Valgas puudus ordu- või piiskopilinnus ja linnamüür, hävitati seda juba keskajal korduvalt vaenutegevuse käigus. Arvatavasti põletasid leedulased Valga aastatel 1298, 1329 ja 1345. 1481. ja 1501. aastal rüüstasid ja põletasid Valga venelased. Arvata võib, et Vene-Liivimaa sõja käigus 1558. aastal süütas orduvägi Valga siitkaudu taganedes (Kenkman 1932a, 548jj).

Keskajal jagas tänapäeva Valgat ja Valkat Tartu piiskopkonna ja Saksa ordu valduste vaheline piir. Riia, Tallinna ja Tartu linnal ning Tartu toomkapiitli ja aadlike majad paiknesid piiskopi poolel. Piiskopkonna poolel ilmselt suuremat kirikut polnud, sest maapäevade ajal läksid seisuste esindajad jumalateenistusele Saksa ordu maal asuvasse Luke kihelkonnakirikusse. Kus keskaegne Valga alev paiknes ja kust tüpselt ordu ja piiskopkonna piir jooksis, see ürikutest ei selgu. Rudolf Kenkmani esitatud oletus, et ordu ja piiskopkonna valduste piir kulges mööda Konnaoja (Kenkman 1932a, 548) on esitatud teoreetiliselt eeldusel, et alev paiknes hilisema linna tuumikalal. See oletus on kirjanduses laialt levinud, kuigi see ei põhine ajalooallikatel.

Vene-Liivimaa sõja lõpetanud, 1582 sõlmitud Jam Zapolski vaherahuga läks Valga Poola-Leedu riigi alla. Poola võimukandjate sihiks oli sõjas tühjenenud alade taasrahvastamine. Elanike juurdemeelitamiseks andis Poola kuningas ja Leedu suurvürst Stefan Batory 1584. aastal Valgale linnaõiguse (Soom 1996, 220). Vastasutatud linna saras paiknes tänapäeva Eesti piires, kusjuures linna läänepiir kulges mööda Konnaoja, kus praegu kulgeb Eesti–Läti riigipiir.

Valga linnaõiguste privileegi kinnitas ja laiendas ka järgmine Poola kuningas Sigismund III 1590. aastal (Soom 1996, 221). 1600. aastal oli linnas 27 kodanikku ja 42 krunti (Soom 1996, 224). Vastsele linnale ei jäänud aga aega kasvada – samal aastal alanud Rootsi-Poola sõja käigus põletati Valga jälle maha.

Kui Valga 1627. aastal Rootsi valdusse läks oli linnas järel vaid kolm kodanikku, kirikuõpetaja ja üks lesknaine. Esimese rootsiaegse privileegide kinnituskirja sai Valga kuningas Gustav II Adolfilt 1626. aastal, kuid vahetult enne seda oli ta doneerinud Valga linna koos rea ümbruskonna mõisatega oma õuenõunikule Kristoffer Ludvig Raschile (Soom 1996, 21). Valgast sai seega eraomandis olev linn, millised olid rootsi ajal ka Rakvere, Paide, Viljandi ja Haapsalu.

1638. aasta maarevisjoni andmetel oli linnakes (*Städlein, Stächen*) kirik varemetes, jumalateenistustel käisid linlased Luke kirikus. Linnas oli 26 krunti (*Hausplätze, Hausszteten*), millest 10 olid tühjad. Arvatavasti hävitati vahepeal kosuma hakanud linnake taas 1656.–1658. aastal Vene-Rootsi sõja käigus (Kenkman 1932a, 550–554). Valga rootsiaegse hoonestuse kohta pole otseseid andmeid, kuid arvestades muude

siinsete väikelinnade ja alevike kohta teadaolevat, võis ka Valga kujutada endast halli kobarat madalaid puumaju, enamikus õlgkatusega (vt Soom 1996, 227). 1669. aastal ehitati uus puust kirik, mis hävis Põhjasõjas (Kenkman 1932b, 580–581).

18. sajandi alguses põletati Valga taas maha Põhjasõja käigus ning enamus elanikest surid nälga ja katku. Valga põletati venelaste poolt 1702., 1703. ja 1708. aastal. Elu linnas taastus alles 1720. aastatel, kuid Valga areng oli väga aeglane (Kenkman 1932, 555–557). 1726.–1729. aastal ehitati uus puust linnakirik (Kenkman 1932b, 580–581). 1782. aastal loendati Valgas 891 elanikku (Hupel 1789, 242–246). Samal aastal valminud linnavaatele (joonis 4) lisatud tekst ütle, et linnas on kolm suurt ja ligikaudu 100 väikest puumaja (Brotze, 290). 1784. aastal oli linnas üks peatänav ja kolm kõrvaltänavat. Linna keskel asus väike raekoda, koolimaja ning vahimaja, kõik puidust. Linnas oli 61 elumaja, 10 poodi ning naha- ja valgeparkalitöökoda. Linnakodanikke oli 402, kõik sakslased. Lisaks 489 teenijat, talupoega ja pärisorja. Enamus elanikke olid käsitöölised, lisaks kaheksa kaupmeest ja apteeker (Brotze, 290).

Linnana hakkas Valga arenema alles alates 1783. aastast, mil Liivi- ja Eestimaal pandi maksma nn asehalduskord. 1785. aastal kehtestati Vene impeeriumis uus linnadeseadus, millega Valga sai kreisi- ehk maakonnalinnaks ja siia loodi maakonna valitsemiseks ette nähtud asutused. Ühtki 1783. aastast varasemat hoonet pole Valgas säilinud (Altoa 1984, 587).

ARHEOLOOGILISED UURINGUD VALGAS

Eesimesed arheoloogilised uuringud Valga linnas tehti 1961. aastal, mil antropoloog Karin Mark juhatas väljakaevamisi Jaani kiriku kalmistul, eesmärgiga hankida inimluid paleoantropoloogiliste uuringute jaoks. Kirikutornist lääne pool uuriti läbi 66 m² suurune ala, kus avastati 47 luustikku (Mark 1962).

1997. aastal jälgis allakirjutanu kanalisatsioonitrasside kaeviste kaevamist Sepa tänav edelaosas, Haru tänaval ja Uuel tänaval. Midagi 19. sajandist varasemat ei leitud.

1997. aastal tegi allakirjutanu ka proovikaevandi Kesk 19 hoovile, eesmärgiga kindlaks teha kesk- või varauusaegse kultuurikihi olemasolu (Tvauri 1997b). 17.–18. sajandi kultuurikiht kaevises leiti.

2008. aastal jälgis allakirjutanu kaevetöid Jaani kiriku ümbruses, Kesk ja Sepa tänaval (Tvauri 2009a; 2009b). Kesk tänav alt leiti mõnest kohast 17.–18. sajandi kultuurikihti. Jaani kiriku lääne ja loodeküljel uuriti seal paljastunud 18. sajandi matuseid.

2013. aastal jälgisid vee- ja kanalisatsioonitorustike rajamise juures kaevetöid Kesk, Vabaduse, Vee, Riia ja Sepa tänavate alal Ain Lavi ja Ingmar Noorlaid (OÜ Muinasprojekt). Nendest töödest on Muinsuskaitseameti arhiivis küll aruanne (Lavi & Noorlaid 2013–2014), kuid sellele pole lisatud kaeviste asendiplaani või muid jooniseid. Kaevises paljastunud on esitatud vaid neljal fotol. Midagi arheoloogiliselt huvipakkuvat aruande väitel ei leitud.

2018. aastal tehti seoses Valga uue keskväljaku rajamisega arheoloogilisi uuringuid 8. kvartali alal Kesk 19 ja Raja 2/4a krundil. Vanimad leitud kultuurkihi osad Kesk 19 krundil dateeriti 17. sajandi teise poolde (Piirits 2018).

VALGA AJALOOLISTEL PLAANIDEL JA JOONISTEL

Vanim Valgat kujutav plaan (joonis 1; EAA.308.2.123 leht 1) on valminud 1683. aastal. Tegemist on linna põldude plaaniga (*Walck Stads Agor*), mistõttu linnakese hoonestus on sel kujutatud skemaatiliselt. Plaanil on linna piirina Konnaoja, sellest põhjas Pedeli jõgi ning idas Pipraoja. Lõuna poolt piirab hoonestatud ala põld. Hoonetest on tingmargina märgitud linna kirik ja 15 hoonet (majapidamist). Pedeli jõel on Luke mõisa vesiveski (tänapäeval tuntud kui Ramsi veski) ning tühi või kasutuskõlbmatu veskikoht (*Oduge: qvarn stelle*) Pipraojal. Linnatuumiku alale märgitud teed vastavad tänapäevaste Riia, Kesk ja Sepa tänavatele. Väljaspoole 1683. aasta hoonestatud ala jääb veel kagu suunas suunduv teelõik, mis vastab tänapäeva Vabaduse tänava loodeosale.

1688. a. kaart (joonis 2; EAA.308.2.125 leht 1) on piirkonnakaart millel on linn kujutatud tingmargiga. Valga linna tegeliku väljanägemise või tänavate kohta see teavet ei anna.

1693. aastast on säilinud Luke mõisa plaan (joonis 3; EAA.308.2.124 leht 1), millele on märgitud ka mõisa veski Pedeli jõel. Valga linna alale on märgitud vaid kirik tingmargiga.

1772. aastal on valminud pastor Johann Ludwig Börgeri tehtud Valga linna vaade (joonis 4; Brotze, 289), mida säilitatakse Johann Christoph Brotze kogus Läti Akadeemilises raamatukogus. Sellel on kujutatud Valga linn ja Luke kirik nähtuna põhja poolt Pedeli jõe põhjakaldalt. Linnas on näha aastatel 1726–1729 ehitatud puust kõrge viilkatusega kirik, mille kõrval on eraldi seisev kellatorn. Kirikut ümbritsevad ühekorruselised kelpkatuste ja korstendega hooned. Tõenäoliselt on üks esiplaanil olevatest hoonetest Luke mõisa vesiveski.

1784. aastaga on dateeritud Valga linna skemaatiline plaan (joonis 5; Brotze, 292),

mida säilitatakse J. C. Brotze kogus. Sellel on kujutatud juba varasematel plaanidel nähtud tänavad. Vahetult hoonestatud ala põhja- ja lõunaküljel on plaanil märgitud linnakodanike aiamaad. Pedeli jõeale on märgitud Luke mõisa vesiveski.

1824. aastal valminud Valga linnaplaan on varaseim, millel on kujutatud ka hooneid. Sellest nähtub, et majad paiknesid reeglina otse tänavajoonel. Plaanil on näha ka veski, veskipais ja veskitiik Pipraojal.

1870. aastast on esimene plaan, kus on peal nii Valga linn, kui ka Konnaojast lääne pool paiknenud Luke mõisa alev (EAA.308.6.35 leht 1). Plaani põhjal otsustades on veel 1870. aastal olnud olemas ka veski Pipraojal.

VARAUUSAEGSE LINNA KULTUURKIHT

JAANI KIRIKU KALMISTU

Matused kirikuaias

Valga Jaani kiriku ehk Valga linnakiriku kalmistul on arheoloogilisi uuringuid tehtud kahel korral. 1961. aastal kaevati antropoloog Karin Marki juhendamisel kiriku loodeküljel oleval haljasalal, kirikutornist lääne pool läbi 66 m² suurune ala (joonis 12), kus avastati 47 luustikku. Puitkirstudes matused paiknesid maapinnast 55–120 cm sügavusel. Enamuse maetute pea paiknes läänekaartes. Suhteliselt hästi olid säilinud peakatted, rõivad ja jalatsid (Mark 1962). Kaevamiste käigus kogutud leiud (VaM A 19) hävisid Valga Muuseumi põlengus 1988. aastal, kuid õnneks on neist säilinud kirjeldused ja fotod muuseumi pearaamatus. Lisaks sõlgedele, pannalitele ja nõõpidele, leidis kirstudes ka münte. Põhiliselt oli tegemist Vene vaskmüntidega ajavahemikust 1732–1755. Peaaegu kogu 1961. aasta kaevamistel kalmistult saadud leiuväine võib ajaldada 18. sajandisse. Varasemasse aega kuulub vaid üks Rootsi 1/6 öörine vaskraha aastast 1666, millised olid siin käibel kuni 18. sajandi alguseni. Kõige varasem leid oli ühe segatud matuse juurest ainsa leiuna saadud 4,5 cm läbimõõduga pronksist vitssõlg, mille kaarel oli kiri AVE MARIA (VaM A 19: 35). See kuulus sõletüüpi, millised olid Eestis kasutusel 13.–15. sajandil (vt Valk 1999).

2008. aastal leiti kirikuaiast matuseid tänapäeval kirikut ümbritsevatel tänavatel torustike paigaldamiseks tehtud kaevetööde arheoloogilise jälgimise käigus. Kiriku torni kirdenurgast põhja poole suundunud soojatrassi kaevises leidis liiva sees lahtisi inimluid kiriku tornist umbes 10 m kauguseni (joonis 8). Selles lõigus võis kaevise põhjas jälgida ka ida–lääne suunalisi haualohke. Kuna küttetoru paigaldamiseks polnud tarvis sügavamale kaevata, jäid matused siin alles.

Kiriku lääneküljelele kaevati vee-, sadevee- ja kanalisatsioonitorude paigaldamiseks

umbes 75 m pikkune ja 2 m laiune kaevis (joonis 8), mille põhjaosas oli varasem kultuurkiht enamasti rikutud 20. sajandil. Kohtades, kus varasem kultuurkiht oli säilinud, oli selle koostis sarnane kirikust põhja pool paiknenud trassilõigust avastatuga. Kultuurkiht siin veelgi õhuke – looduslik liiv paljastus 50 cm sügavusel.

Põhja poolt lõuna poole kaevates tulid esimesed haualohud kaevisse idaprofiilis välja kiriku läänepoolse ukse kohal, kus oli jälgitav vähemalt seitsme haua lohud. Tihedamalt paiknesid matused Kesk 15 hoone ees asetsenud trassilõigust. Siin puhastati täielikult või osaliselt välja ja võeti üles 12 torutrassile ette jäänud matust (joonis 9 ja 10). Haudade põhjad paiknesid kuni 1,15 m sügavusel rekonstrueerimiseelsest tänavapinnast. Luustikud olid väga halvasti säilinud. Samas oli suhteliselt hästi säilinud orgaaniline aine – liivas olid selgelt nähtavad puidust kirstude jäänused, mitmel maetul olid säilinud juukseid. Saadi ka katkeid rõivastest ning nahkesemetest (pastlad, vöö ja vöökukkur). Rõivastuse juurde kuulusid leitud hõbedast vitssõled, pandlad ja nõõpnõelad (leiud: TÜ 1682). Hauapanusteks võib pidada kolme Vene vaskmünti poluškati aastatest 1731, 1734 ja 1736. Ühe luustiku juures oli hauapanuseks nuga, mis oli asetatud maetu vasaku õla juurde (joonis 10).

Kalmistu ulatuse kohta annavad lisateavet ka varasemal ajal torutrasside paigaldamise käigus ilmsiks tulnud matused. Inimluid tuli kiriku ümbrusse haljasala rajamise käigus välja juba 1923. aastal. Tollase ajalehe uudise andmetel leiti tookord postide jaoks süvendeid kaevates kiriku ümbrusest inimluid kahe jala sügavuselt. Leiti ka vundamente, mida oletati kunagise puukiriku vundamendi jäänusteks (Lõuna-Eesti, nr. 85, lk 3, 03.11.1923). 1960. aastal lõhuti rohkesti luustike, kui kiriku põhjaküljele rajati ida-lääne suunaline torutrass (Mark 1962). Tollal paigaldatud, tänaseks juba kasutusel mitteolev toru paikneb Valga linna alusplaani andmetel kirikutorni põhjaseinast 9–10 m põhja pool. Inimluid tuli välja ka kiriku idaküljel sadeveekanalisatsiooni rajamise käigus 2007. aastal, kuid tol korral arheoloogilisi uuringuid ei tehtud.

Eestis maeti kirikutesse ja kirikuaedadesse kuni aastani 1773, mil see keelati kogu Vene impeeriumis (Hausmann 1903, 150). Seega võib väita, et uuritud matused pärinevad 18. sajandist, suure tõenäosusega ajavahemikust 1720. aastatest 1773. aastani.

Oletatav kellatorni vundament

Kirikust edelas, Kesk 13 hoone ees paljastus 2008. aastal kaevisse lääneprofiilis 80 cm kõrguselt säilinud, Kesk 13 hoone fassaadiga samasuunaline 85 cm paksune müür (joonis 8). See oli laotud suurtest maakividest ja 30 × 15 × 7,5 cm suurustest tellistest. Hoone mõõtmed õnnestus kindlaks teha vaid kaevisse suunas (NNW–SSE), kus see oli välisseinte joonelt mõõdetuna 10,85 m laiune. Hoonet täitis rusus oli S-katusekivide kilde ja surnukirstu rauast käepide.

Valga linnaplaanil 1789. aastast (Kenkman 1932a, 559) on tänavajoon kirikust lõuna pool juba sama kui tänapäeval. Praegune Jaani kirik on ehitatud aastatel 1787–1816. Enne seda paiknes siin 14 m pikk ja 11 m lai puukirik, mis püstitati ajavahemikus 1726–1729 (Kenkman 1932b, 580–581). Seda puukirikut kujutatakse J. C. Brotze arhiivis säilinud Valga linna vaatel aastast 1772 (joonis 4). Joonisel on näha ka kiriku kõrval, sellest läänekaartes paiknev puidust kellatorn. Arvatavasti on leitud müüride näol tegemist kellatorni vundamendiga.

Kirikust eraldi kellatorne püstitati Eestis varauusajal mujalgi. Saaremaal Kihelkonna kiriku 1638. a ehitatud kellatorn on alles tänaseni. Teine Saaremaa eraldiseisev kellatorn Kärlas on lammutatud.

Kalmistu piirid

1773. aasta eelse kirikut ümbritsenud kalmistu piirid ei kajastu ühelgi teadaoleval plaanil või vaatel. Eesti kirikuaedadel olid tavaliselt nii enne kui ka 1773. aastat piirdeaiad või -müürid, millise jäänuseid Valga Jaani kiriku ümbrusest leitud pole.

Joonisel 12 on kujutatud Jaani kiriku kalmistu oletatavat ala. Ida pool on see kantud joonisele 2008. aasta kaevamiste käigus saadud andmete põhjal. Põhja ja lõuna suundades on kirikuaia piir märgitud eeldusel, et see järgis Riia ja Sepa tänava joont. Ida pool kirikust on kalmistu oletav piir märgitud vahetult lääne poole torukaevisest, kust 2008. aastal matuseid ei leitud.

1784. aasta Valga asendiplaani (joonis 5) põhjal näib, et sel ajal kirkukust ida poole veel väljakut ei olnud. Turuplats on sellel plaanil märgitud hoopis kirikust lääne poole jääva kvartali keskele.

KESK TÄNAV

Piki Kesk tänavat, Jaani kiriku põhjaküljel kaevati 2008. aastal umbes 90 m pikkune ja 3 m laiune ida–lääne suunaline kaevis vee, sadevee- ja kanalisatsioonitorustike jaoks (joonis 8). Kaevise sügavus oli umbes 2 m, mis võimaldas saada hea ülevaate kultuurkihist.

Kõige paksem oli kultuurkiht vaadeldava ala idaosas, Kesk 18 ja 20 hoonte ees, kus looduslik liiv paljastus 1,8 m sügavusel maapinnast. Lääne suunas kultuurkiht õhenes, olles Kesk 22 hoone ees 1,3 m ja kaevise lääneotsas vaid 60 cm paksune. Kõikjal kirikust põhja ja ida pool oli asfaldi all heas seisukorras säilinud munakivisillutis. Selle all kuni loodusliku liivani oli liivast koosnevad sillutise- ja täitekihid (joonis 11), milles leidsid üksikuid tellisetükikesi, savipiibutükke, punaste glasuurituid

savinõude ja fajanssnõude katkeid ning klaasikilde 17.–18. sajandist. Kesk 18 ja 20 hoonte esisel alal, kus kultuurkiht on siin kunagi paiknenud loodusliku vagumuse tõttu paksem, oli kultuurkihi alaosas liivakihtide vahel ka orgaanikarohkeid uhteviirge. Ainus koht, kust saadi arvukamalt leide, oli Kesk 18 hoone ees, kus kultuurkihi sügavamast osast saadi arvukalt ahjupottide, punasest savist graapenite ja angoobmaalinguga kausside ning kaoliinsavist piipude katkeid 17.–18. sajandist (Tvauri 2009a; 2009b).

Ainus ehitusjäänus Kesk tänavat pidi kulgenud ida–lääne suunalise trassi alal oli Kesk 20 hoone ees välja tulnud edela–kirde suunaline veerenn (joonis 8). Selle siselaius oli umbes 64 cm ja see oli laotud tellistest (mõõtmetega 30 × 15 × 6,5 cm). Renn oli kaldega edela ehk Pedeli jõe suunas. Stratigraafilise asendi põhjal võis järeldada, et veerenn oli rajatud 19. sajandil. Rennist seest saadi 20. sajandi alguse fajanssinõude ja klaaspudelite kilde (Tvauri 2009a; 2009b). Tõenäoliselt oli tegemist pealt laudadega kaetud sadeveerenniga, mis algas Jaani kiriku idaseina juurest. Kõnesolev renn on näha ühel Valga keskväljakust 1883. aastal tehtud fotol (Juzar 2000, joonis 33).

Kiriku põhjaküljele rajati 2008. aastal lisaks vee- ja kanalisatsioonitrassidele kaugküttetrass, mis algas kiriku torni kirdepoolse nurga juurest, kulges üle Kesk tänava ning Kesk 22 hoone lääneküljelt põhja suunas (joonis 8). Soojatrassi sügavus oli 90 cm, mis siiski võimaldas saada läbilõike kultuurkihist Kesk tänavast põhja pool. Kesk 22 taguses hoovis oli kultuurkiht vaid 40 cm paksune ja midagi 19.–20. sajandist varasemat siin leida ei õnnestunud.

Kesk tänava nõukogude ajal rajatud lõunapoolse sõidusuuna alale paigaldati sadeveetrass, mille kaevis ulatus umbes 95 m kirikust ida poole (joonis 12). Siin paiknesid kuni Teise maailmasõjani tänava lõunakülje hooned, mille müüride jäänuseid kaevandis välja tuli. Midagi 19. sajandist varasemat siit siiski ei leitud. Samas on siiski tegemist alaga, mis oli hoonestatud juba hiljemalt 17. sajandi lõpus.

Kirikust lõuna pool, Valga raekoja ümbruses rajati mõned lühemad torustikulõigud (joonis 8) mille kaevistest tuli välja sarnased kihid, nagu kirikust põhja pool. Leide ei saadud siit üldse.

2013. aastal toimus arheoloogiline jälgimine Kesk, Vabaduse, Vee, Riia ja Sepa tänavate alal vee- ja kanalisatsioonitorustike rajamise juures Ingmar Noorlaidi (OÜ Muinasprojekt) juhtimisel (Lavi & Noorlaid 2013–2014). Kahjuks puudub aruandest kaeviste asendiplaan, mistõttu pole selge, kus täpsemalt kaevati. Jälgimise käigus midagi arheoloogiliselt tähelepanuväärset siiski ei leitud.

8. KVARTAL

Esimesed arheoloogilised uuringud linnakirikust lääne pool paiknevas 8. kvartalis tehti Kesk 19 hoovil 1997. aastal (Tvauri 1997b). Allakirjutanu poolt kaevatud kaevandi (joonis 12) suurus oli $1,4 \times 0,9$ m. Kultuurkihi paksus oli 1,4 m. Kihi pealmine osa koosnes 19.–20. sajandi rusust. Sügavamal, looduslikul liival lasus 55 cm paksune mullakiht, kust saadi mõned 17.–18. saj punaste glasuuritud savinõude, glasuuritud ahjukahlite ja valgest savist piipude katked (TÜ 630).

Kesk 19 krundil 2018. aastal seoses uue linna keskväljaku rajamisega tehtud uuringute käigus puhastati arheoloog Peeter Piiritsa juhendamisel välja selleks ajaks lammutatud tänaväärse hoone keldrid ja vundamendid (Piirits 2018). Suurem osa neist müüridest olid rajatud 19. sajandi viimasel veerandil. Osa keldri müüride alaosast olid seotud mitte lubimördi, vaid saviga. Kuna need sobisid asendi poolest 1870. aasta plaanil kujutatud hoonega (Piirits 2018, 11), on saviga seotud müürid sellest daatumist varasemad.

Välja puhastatud hoonevundamendi kirdeossa, selle välisküljele tehti prooviauk (joonis 12), kus kultuurkiht oli 1 m paksune (Piirits 2018, 10–11). Kihi alaosast saadi lisaks savinõude ja -piipude katketele ka klaasnõude ja aknaklaasi kilde. Vanim täpsemalt ajaldatav leid oli Poola-Leedu vaskkilling ajavahemikust 1659–1668 (TÜ 2712: 31).

Raja 2/4a krundil puhastati 2018. aastal välja mõned 19.–20. sajandil rajatud kõrvalhoonete vundamendid. Midagi varasemast ajast pärinevat siit ei saadud (Piirits 2018).

RAMSI VESKI

Pedeli jõe le on märgitud Luke mõisa vesiveski juba 1683. aasta plaanil (joonis 1). Selle veski 19. sajandil rajatud hoone vare on tänapäeval kaitse all ehitismälestisena (mälestis nr 23340). Ei saa välistada, et sel kohal oli vesiveski juba keskajal. Eestis on seni arheoloogiliselt uuritud vaid kesk- ja varauusaegset püssirohuveskit Tallinnas Härjapea jõel (vt Sokolovski 2002). Samas väärivad varauusaegsed vesiveskid ka arheoloogilist uurimist. On võimalik, et Ramsi veski sees või ümbruses on säilinud ka kesk- või varauusaegset kultuurkihti või muid arheoloogilisi jäänuseid.

VESKI PIPRAOJAL

1683. aasta plaanil (joonis 1) on märgitud tühi või kasutuskõlbmatu veskikoht (*Oduge: qvarn stelle*) Pipraojal. Veski on plaanide (joonis 6 ja 7) põhjal otsustades olnud siin ka 19. sajandil. Ka Pipraoja veski piirkond on arheoloogiliselt huvipakkuv.

SEPA JA UUE TÄNAVA RISTMIKU PIIRKOND

1997. aastal jälgis allakirjutanu kanalisatsioonitrasside kaeviste kaevamist Sepa tänava edelaosas, Haru tänaval ja Uus tänaval (joonis 13). Kõikjal sisaldas kultuurkiht kuni loodusliku pinnaseni 19. sajandi teise poole või veelgi hilisemaid jäänuseid. Kaevised kulgesid alal, mis veel 1870. aasta plaanil jääb hoonestatud alast välja (Tvauri 1997a).

KUS PAIKNES KESKAEGNE VALGA?

Seniste uuringute käigus pole Valgast leitud keskaegset kultuurkihti ega ehitusjäänuseid. Ainus keskajast pärinev leid on eelpool kirjeldatud Jaani kirikuaiaist saadud keskaegne rõngassõlg, mis võis koos maetuga maapõue jääda alles varauusajal.

Ka kirjalikud allikad ei anna vastust küsimusele, kus täpselt paiknes keskaegne Valga. Vanim Valga linna plaan pärineb aastast 1683. Kuigi hoonestus on sel kujutatud skemaatiliselt, võib sel ära tunda juba tänapäevast tänavatevõrku.

Arvestades Valga tähtsust maapäevade ja linnadepäevade pidamise kohana keskajal, teateid siin paiknenud hoonetest ja asula korduvast hävitamisest, ei ole usutav, et keskaegset kultuurkihti ja esemeleide siin üldse säilinud ei ole.

Võimalik, et 1584. aastal asutatud Valga linna territoorium ei kattu üldse keskaegse Valga alevi omaga. Ka pole mingit allikalist alust R. Kenkmani oletusel, et Tartu piiskopkonna ja Saksa ordu maade piir kulges keskajal piki Konnaoja (vt Kenkman 1932a, 548). Tõenäolisem on hoopis, et piir jooksis mööda Pedeli jõge. Piiskopkonna maad olid jõest põhja, ordu maad lõuna pool. Sel juhul tuleks keskaegset kultuurkihti otsida hoopis Pedeli jõe põhjakaldalt, nii tänapäeva Eesti kui Läti Valga alalt. Keskajal asus Valga alev tõenäoliselt tänapäeva Läti Vabariigi alal, Smilšu tänava piirkonnas, mis on lähim piirkond Luke kirikule Pedeli põhjakaldal.

VARAUUSAEGSE VALGA KULTUURKIHI LEVIK

Varauusaegsete Valga plaanide ja arheoloogiliste uuringute põhjal võib piiritleda ala, kus võib leiduda ajavahemikul 1584–1783 eksisteerinud Valga linnast maapinda jäänud kultuurkihti ja võimalikke ehitusjäänuseid (joonis 13).

Veel 1824. ja 1870. aasta linnaplaanilt (joonis 6, 7) nähtub, et linnakese eluhooned paiknesid reeglina otse tänavajoonel. Hoonete taga asusid aga aiamaad. Tõenäoliselt oli see nii juba varemgi. Seega võib varauusaegset kultuurkihti olla tekkinud peamiselt alal, mis ulatub tänavajoonest kuni umbes 50 m kauguseni. Joonisele 16

märgitud piirjoon on ligikaudne, hõlmates ka kruntidel olnudi võimalikke kõrvalhooneid ja aiamaid. Kultuurkihi leviku ala piirjoon on võimaluse korral pandud kulgema piki olemasolevaid kinnistupiire.

Arheoloogilisi jäänuseid võib leiduda ka Pedeli jõest ja selle kaldalt Ramsi veski (riikliku kaitse all nr 23340) alalt ja ümbrusest ning varauusaegse linna idapiiril Pipraojal paiknenud veskist. Seetõttu on ka nende ala võimaliku varauusaegse kultuurkihi leidumisareaali sisse märgitud.

Eraldiseisva muistisena võib esmalt piiritleda Valga Jaani kirikut ümbritseva kalmistu (joonis 12). Siinkohal on võetud arvesse seni tehtud arheoloogiliste uuringute tulemusi. Kiriku põhja- ja lõunaküljel on kirikuaia piiri määramisel lähtutud oletusest, et see järgib Riia ja Sepa tänavate tänavajoont. Ida pool kirikust on kalmistu oletav piir märgitud vahetult lääne poole torukaemisest, kust 2008. aastal matuseid ei leitud.

KOKKUVÕTE

Kuigi Valga linnas on seni tehtud vähe arheoloogilisi uuringuid, on järelevalvetööde käigus saadud ülevaade kultuurkihi levikust ja vanusest suhteliselt suurel alal.

Kindlalt võib öelda, et keskaegne Valga alev ei paiknenud varauusaegse ja tänapäevase Valga linna tuumikus, vaid kusagil mujal. Kõige tõenäolisemalt oli see tänapäeva Läti territooriumil Smilšu tänava piirkonnas Pedeli jõe põhjakaldal.

Ajalooliste linnaplaanide ja arheoloogiliste uuringute põhjal õnnestus piiritleda ajavahemikul 1584–1783 eksisteerinud Valga linnast maapinda jäänud kultuurkihti levikuala ning Valga Jaani kiriku kalmistu ala. Arheoloogiliselt väärtuslikku kultuurkihti võib leiduda ka Luke mõisale kuulunud Ramsi veski ümbruses.

KASUTATUD ALLIKAD

Alttoa, K. 1984. Valga ja tema väärtarhitektuur. – Eesti Loodus, 9, 585–589.

Alttoa, K. 2019. Valga. – Toim. L. Hansar, Eesti linnaehituse ajalugu. Keskajast tsaariaja lõpuni. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 149–151.

AR 1 = Akten und Rezesse der livländischen Ständetage. Hrsg. O. Stavenhagen & L. Arbusow jun. Bd. 1. 1304–1460. Riga 1907.

Brotze = Brotze, J. C. Estonica. Koostanud A. Hein, I. Leimus, R. Pullat ja A. Viires. Estopol OÜ, Tallinn, 2006.

Eesti linnade plaanid 1584–2011. Koost. Tõnu Raid. Tallinn: Grenader.

Hansar, L. 2019. Valga. Eesti linnaehituse ajalugu. Keskajast tsaariaja lõpuni. Toim. L. Hansar. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 280–281.

Hausmann, R. 1903. Ausserkirchliche Begräbnissplätze im Estenlande in christlicher Zeit. – Sitzungsberichte der gelehrten estnischen Gesellschaft 1902. Jurjew (Dorpat), 135–155.

Hollander, B. 1888. Die livländischen Städtetage bis zum Jahre 1500. Riga.

Hupel, A. W. 1789. Die gegenwärtige Verfassung der Rigaschen und Revalschen Statthalterschaft. Zur Ergänzung der Topographischen Nachrichten von Lief- und Ehstland. Riga: J. F. Hartknoch.

Juzar, M. 2000. Valga vanad äritänavad. Valga linna ajaloost 18. sajandi lõpust kuni aastani 1939. Valga Muuseumi aastaraamat 2000. Valga, 27–77.

Kenkman, R. 1932a. Ajalugu. – Valgamaa. Maateaduslik, tulunduslik ja ajalooline kirjeldus. Toim. A. Tammekann, A. Luha, E. Kant. Eesti. Maateaduslik, tulunduslik ja ajalooline kirjeldus, V. Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi kirjastus, 546–580.

Kenkman, R. 1932b. Kirikud, palvemajad, kalmistud. – Valgamaa. Maateaduslik, tulunduslik ja ajalooline kirjeldus. Toim. A. Tammekann, A. Luha, E. Kant. Eesti. Maateaduslik, tulunduslik ja ajalooline kirjeldus, V. Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi kirjastus, Tartu, 580–583.

Lavi, A. & Noorlaid, I. 2013–2014. Aruanne arheoloogilisest järelvalvest Valga linnas, Valga linnatuumiku muinsuskaitsealal (nr 27005 Kultuurimälestiste riiklikus

registris). Valga–Tallinn. Käsikiri Muinsuskaitseametis.

Mark, K. 1962. Aruanne kaevamistest Valga linnas. Tallinn. Käsikiri Tallinna Ülikooli arheoloogia teaduskogu arhiivis.

Piirits, P. 2018. Arheoloogiline uurung Valga Kesk ja Raja 2/4A kruntidel. Tartu. Käsikiri Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituudi arheoloogiaarhiivis.

Sokolovski, V. 2002. Aruanne arheoloogilistest uuringutest Tallinnas, Tartu mnt. pikenduse alla jääval maa-alal Liivalaia tänavast kuni Tornimäe tänavani. Tallinn. Käsikiri Tallinna linnaplaaerimise ameti arhiivis.

Soom, A. 1996. Eesti väikesed sisemaalinnad ja alevikud 17. sajandil. – Arnold Soom. Mälestusi. Artikleid. Koost. E. Küng. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 216–272.

Tvauri, A. 1997a. Aruanne arheoloogilistest proovikaevamistest Valga linnas 1997. a. Tartu. Käsikiri Muinsuskaitseametis.

Tvauri, A. 1997b. Arheoloogilised järelvalvetööd kanalisatsioonitrassi ehitusel Valga kesklinnas Sepa, Haru ja Uue tänava piirkonnas 1997. a. Tartu. Käsikiri Muinsuskaitseametis.

Tvauri, A. 2009a. Aruanne arheoloogilistest uuringutest Valga Jaani kiriku ümbruses seoses Valga keskväljaku rekonstrueerimisega 2008. aastal. Tartu. Käsikiri Muinsuskaitseametis.

Tvauri, A. 2009b. Archaeological supervision around the St. John's church in Valga. – AVE 2008, 182–192.

Valk, H. 1999. A subgroup of the „Hanseatic brooches“ in Estonia. – The Medieval Town in the Baltic: Hanseatic History and Archaeology. Proceedings of the first & second seminar, Tartu, Estonia 6th–7th June 1997 and 26th–17th June 1998. Tartu, 85–100.

JOONISED

Joonis 1. Valga linnatuumik 1683. aasta plaanil. EAA.308.2.123 leht 1. (Rahvusarhiiv. Kaartide infosüsteem)

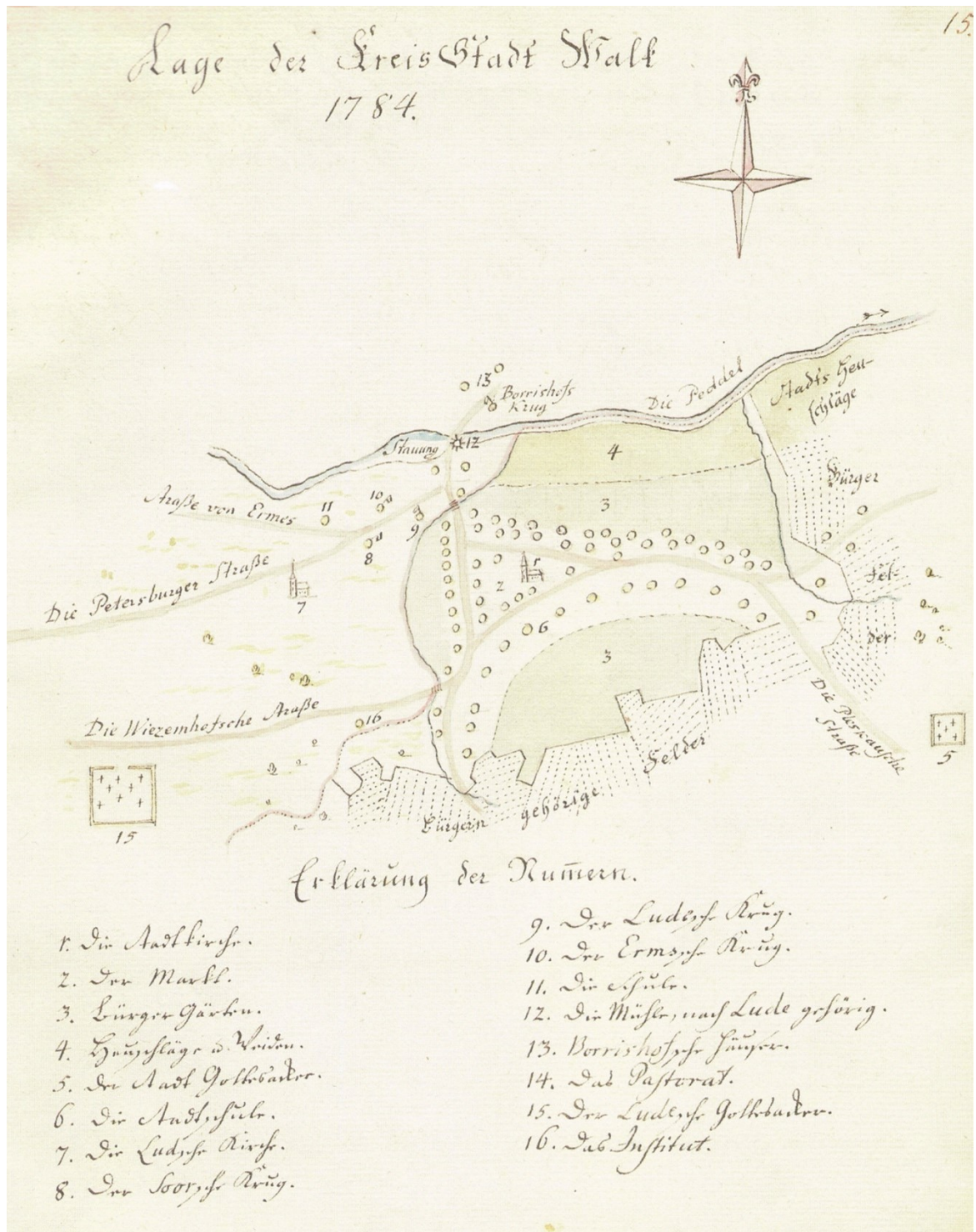
Joonis 2. Valga linnatuumik 1688. aasta kaartil. EAA.308.2.125 leht 1. (Rahvusarhiiv. Kaartide infosüsteem)

Joonis 3. Luke alev 1693. aasta plaanil. (Rahvusarhiiv. Kaartide infosüsteem)

Joonis 4. Valga linna vaade 1772. aastast. J. L. Börger (Brotze, 289).

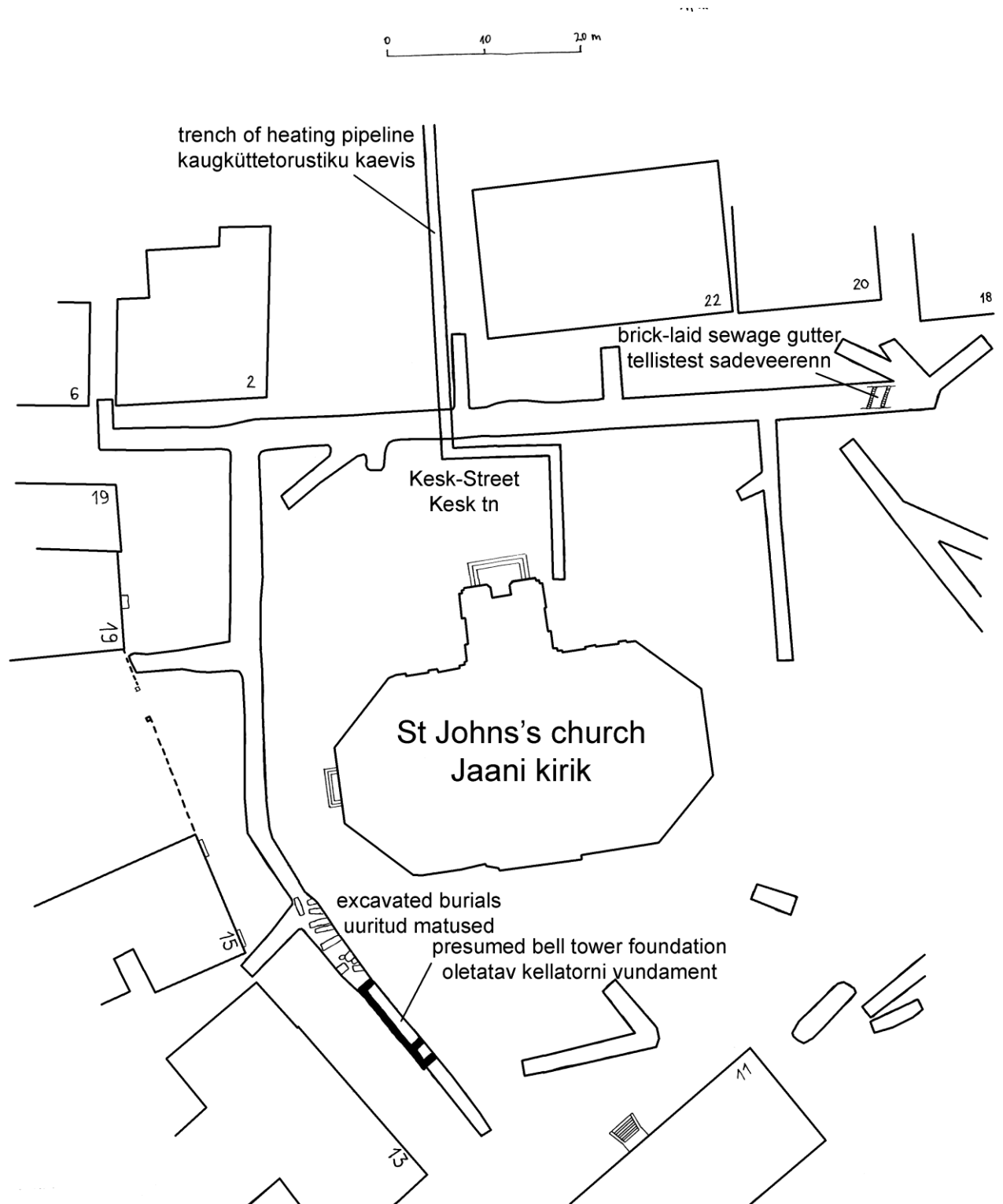
Joonis 5. Valga asendiplaan 1784. aastast (Brotze, 292).

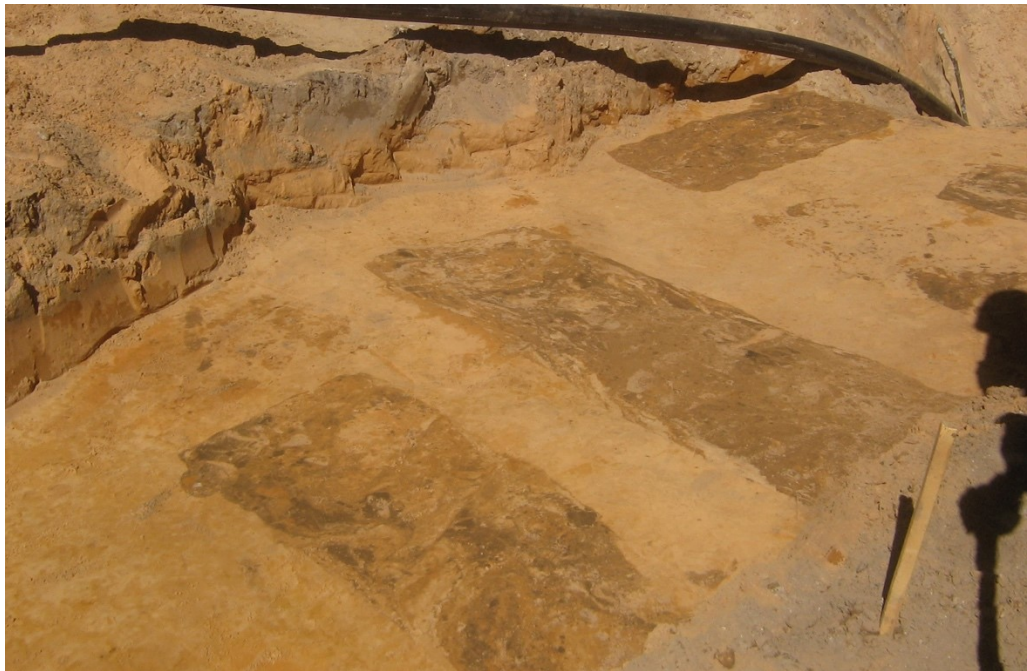
Joonis 6. Valga plaan 1824. aastast (Eesti linnade plaanid, 212).

Joonis 7. Valga linn ja Luke alev 1870. aasta plaanil. EAA.308.6.35 leht 1. (Rahvusarhiiv. Kaartide infosüsteem)

Joonis 8. Arheoloogiliselt uuritud ala Jaani kiriku ümbruses (Tvauri 2009b).

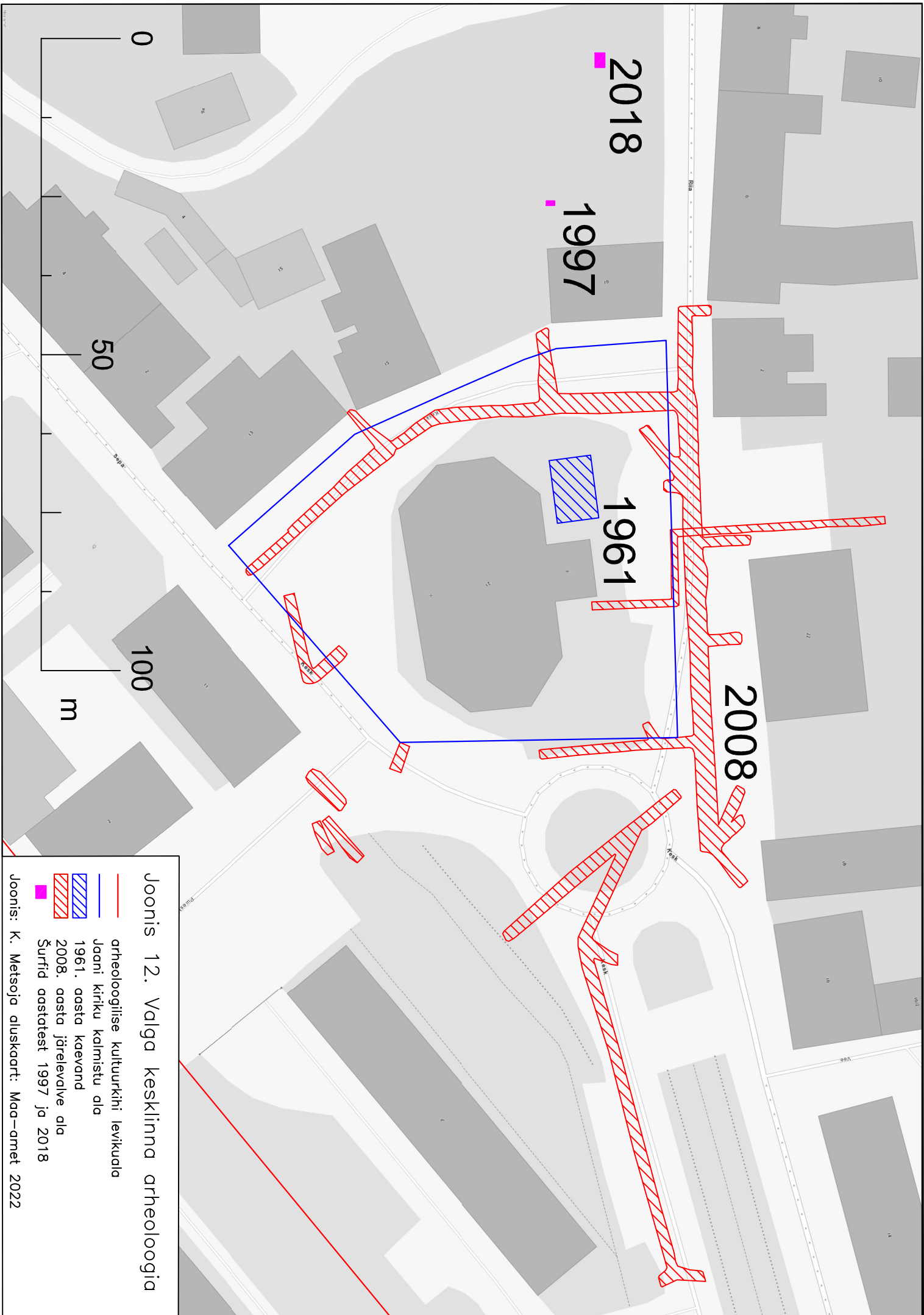
Joonis 9. Valga Jaani kiriku läänepool 2008. aastal uuritud haudade lohud pärast uusaegsete sillutisekihtide eemaldamist. Foto: Andres Tvauri.

Joonis 10. Üks Valga Jaani kiriku läänepool 2008. aastal uuritud matustest. Foto: Andres Tvauri.

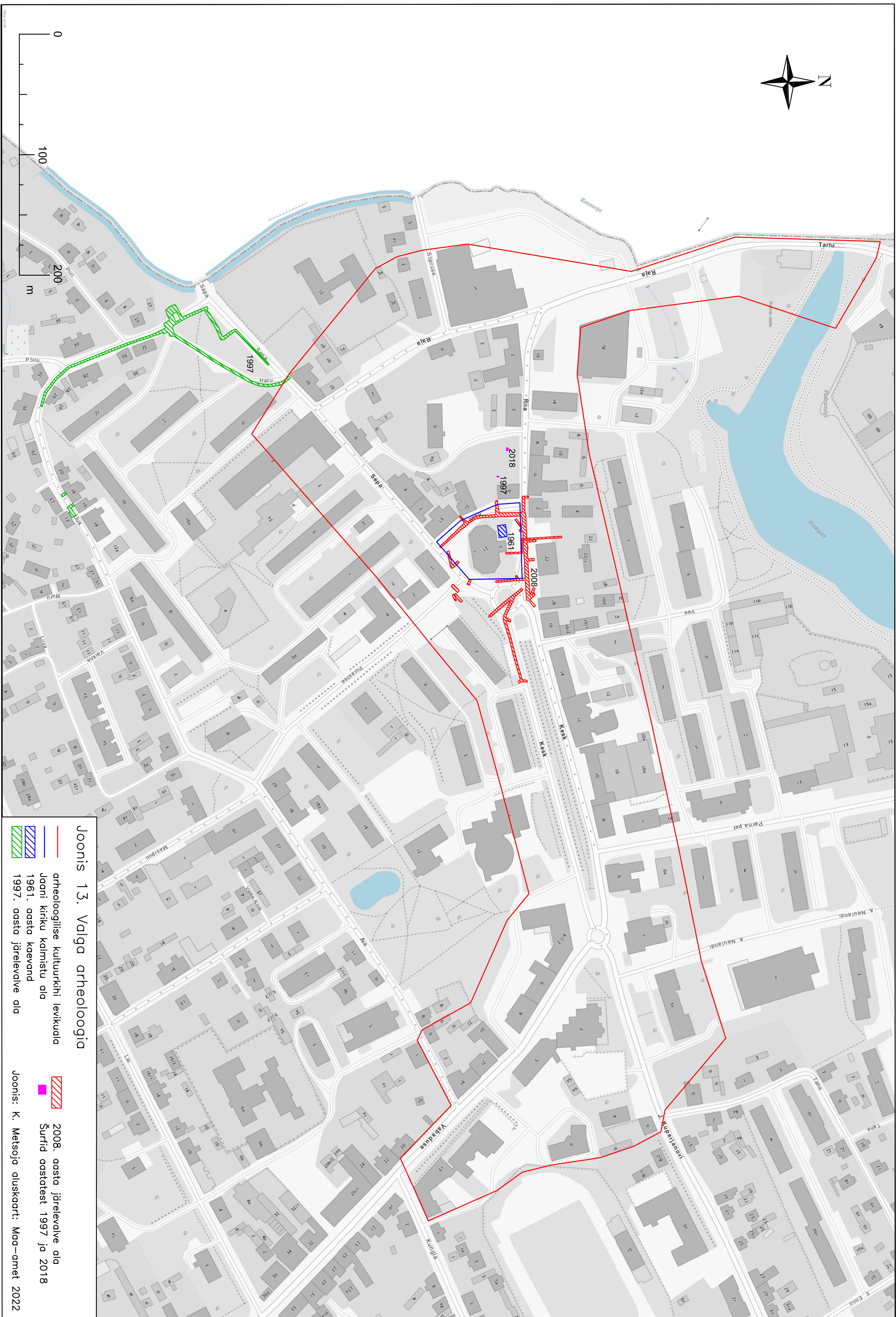
Joonis 11. Kultuurkihi läbilõige Jaani kiriku põhjaküljel Kesk tänav 22 hoone ees olnud kanalisatsioonitrassi kaevises. Helepruunist liivast tänava sillutisekohid looduslikul kollase liival. Foto: Andres Tvauri.

Joonis 12. Valga kesklinna arheoloogia

arheoloogilise kultuurikihhi levikuala
 Jaani kiriku kalmistu ala
 1961. aasta kaevand
 2008. aasta järelevalve ala
 Šurfid aastatest 1997 ja 2018

Joonis: K. Metsoja aluskaart: Maa-amet 2022

	arheoloogilise kultuurikihi levikuala		2008. aasta järelevahe ala
	Jaani kiriku kalmistu ala		Šurfid aastatest 1997 ja 2018
	1961. aasta kaevand		
	1997. aasta järelevahe ala		Joonis: K. Metsoja aluskaart: Maa–amet 2022

2008. aasta järelevaive al

Šurfid aastatest 1997 ja 2018

Joonis: K. Metsoja aluskaart: Maa-amet 2022